

«Η Αριστοτελική Τελεολογία»,

Άριστοτέλης, *Περὶ Ζῴων Μορίων*, 640a.10-640b.4

«Μια φιλοσοφική θεώρηση
ενός βιολογικού αριστοτελικού έργου»

Τσανακτσίδου Μάρθα,

Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Φιλοσοφίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης.

I. Εισαγωγή

Κείμενο:

«Δεῖ δὲ μὴ λεληθέναι καὶ πότερον προσήκει λέγειν ὥσπερ οἱ πρότερον ἐποιοῦντο τὴν θεωρίαν, πῶς ἕκαστον γίνεσθαι πέφυκε μᾶλλον ἢ πῶς ἔστιν. Οὐ γάρ τι μικρὸν διαφέρει τοῦτο ἐκείνου. Ἔοικε δ' ἐντεῦθεν ἀρκτέον εἶναι, καθάπερ καὶ πρότερον εἶπομεν, ὅτι πρῶτον τὰ φαινόμενα ληπτέον περὶ ἕκαστον γένος, εἴθ' οὕτω τὰς αἰτίας τούτων λεκτέον, καὶ περὶ γενέσεως· μᾶλλον γὰρ τάδε συμβαίνει καὶ περὶ τὴν οἰκοδόμησιν, ἐπεὶ τοιόνδ' ἐστὶ τὸ εἶδος τῆς οἰκίας, ἢ τοιόνδ' ἐστὶν ἡ οἰκία, ὅτι γίνεται οὕτως. Ἡ γὰρ γένεσις ἔνεκα τῆς οὐσίας ἐστίν, ἀλλ' οὐχ ἡ οὐσία ἔνεκα τῆς γενέσεως» (640 a 10 – 19).

Μετάφραση:

«Πρέπει, επίσης, να μην παραβλέψουμε το ερώτημα για το ποιος από τους δύο τρόπους έρευνας είναι κατάλληλος να συζητήσουμε: πρώτον με ποια διαδικασία γεννιέται το κάθε ον, όπως έκαναν αντικείμενο θεωρητικής μελέτης οι προηγούμενοι φιλόσοφοι σε μεγαλύτερο βαθμό, ή πώς είναι. Διότι αυτή η μέθοδος διαφέρει (υπερέχει) ουσιαστικά συγκριτικά με την πρώτη. Όπως αναφέραμε και προηγουμένως είναι σκόπιμο, πρωταρχικά να διευκρινίσουμε τα φαινόμενα που παρατηρούνται σε κάθε γένος και μετά να προσδιορίσουμε τις αιτίες τους. Λογική, επομένως, κατάλληξη είναι ότι πρέπει να ξεκινήσουμε με τα όντα όπως παρατηρούνται στην πραγματικότητα όταν έχει ολοκληρωθεί το τέλος τους και ο

ίδιος τρόπος διερεύνησης εφαρμόζεται στο θέμα που σχετίζεται με την διαδικασία της μεταβολής ενός ζωντανού οργανισμού (της γέννησης). Τα προηγούμενα συμβαίνουν κατ' εξοχήν στην τέχνη της οικοδομικής, δηλαδή πρέπει να παρατηρηθεί η μορφή της οικίας την στιγμή της τελείωσής της, επειδή το είδος της οικίας είναι τέτοιο ή η οικία είναι τέτοιου είδους, διότι γίνεται σύμφωνα με την αρχή ή την αιτία της μορφής που εμπεριέχεται στο πνεύμα του ανθρώπου. Επιπλέον, γιατί η διαδικασία της γέννησης υπάρχει με σκοπό την ουσία κι όχι η ουσία χάριν της διαδικασίας¹».

Σημαντική θέση στα βιολογικά έργα του Αριστοτέλη κατέχει η έννοια της τελεολογίας. Τα πάντα υπηρετούν την έννοια του τέλους, του *ου ένεκα* της αριστοτελικής φιλοσοφίας, δηλαδή το σκοπό που επιδιώκει ένα ον αλλά και το μέσο που μεταχειρίζεται το ον για να πετύχει το σκοπό του. Η έννοια αυτή δεσπόζει στο σύνολο της αριστοτελικής φιλοσοφίας μαζί με τις πρωταρχικές έννοιες του *δυνάμει*, του *ενεργεία*, του *λόγου*, της *εντελέχειας*, των *τεσσάρων αιτιών*, της *γένεσης*, της *ουσίας*, του *σπέρματος*, της *αναγκαιότητας*, του *καλού που συμπίπτει με το αγαθόν* και το *ένεκα ου*, της αναλογίας τέχνης-φύσης. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται οι έννοιες της *θεωρίας*,² της *αρχής*, του *αυτόματου*, της *τύχης*. Συγκεκριμένα, για την κατανόηση της Αριστοτελικής τελεολογίας, τα βιολογικά έργα αποδεικνύονται ιδιαίτερα χρήσιμα, εφόσον το πρωταρχικό αντικείμενο της τελεολογικής εξήγησης για τον Αριστοτέλη είναι η ανάπτυξη, οι δομές και οι δραστηριότητες των έμβιων όντων.³

---

¹ Οι μεταφράσεις των αρχαίων αποσπασμάτων ανήκουν στη συγγραφέα.

² Η θεωρία εξετάζει την αιτία, το διότι των πραγμάτων, είναι ανεξάρτητη από οποιαδήποτε πρακτική σκοπιμότητα και χρήση της γνώσης. Αποτελεί αυτοσκοπό και ελευθερία της γνώσης από οποιαδήποτε πρακτική εφαρμογή. Ο ιδεώδης βίος έγκειται στην ενέργεια που ανταποκρίνεται στην αρετή της σοφίας. Η τέλεια ευδαιμονία είναι η θεωρητική. Στόχος της θεωρίας είναι η θέαση της αλήθειας για το αιώνιο όν και αντιστοιχεί με τον τέλειο φιλοσοφικό βίο. Η θεωρία δεν υπόκειται στην τύχη και είναι η δραστηριότητα που ταιριάζει στο ανθρώπινο όν. Σε ελάχιστους δίνεται η δυνατότητα αυτή, ενώ στους υπόλοιπους ταιριάζει να θέτουν ως σκοπό την ευπραξία. Εξάλλου και αυτοί που θα θέσουν ως στόχο την θεωρία δεν πρέπει να παραμελήσουν το *εν πράττειν*. Αυτός είναι ο λόγος που θέτει δεύτερο στην ιεραρχία της ευδαιμονίας τον ενάρετο βίο στο πλαίσιο της πολιτικής, η οποία ορίζεται ως η μέγιστη αρχιτεκτονική, καθώς η ευδαιμονία της κοινωνίας είναι διαφορετική. Ωστόσο σε θέματα ηθικής προτιμάται ο έμπειρος παρά ο *ειδώς* του οποίου η γνώση είναι ανώτερη.

³ Τα έμβια όντα είναι κατεξοχήν ουσίες. Για να μελετήσει ο φιλόσοφος ένα φυσικό όν πρέπει να αρχίσει από την μορφή του που είναι και το τέλος του. Το *καθ' έκαστον* αντιτίθεται στο γένος και είναι το μόνο που ισχύει πραγματικά. Ο Αριστοτέλης ασχολείται με το *καθ' έκαστον* κι όχι με τα καθόλου, δηλώνοντας έτσι την διαφοροποίησή του από την πλατωνική θεωρία. Η έρευνα πρέπει να αρχίσει από την αισθητή πραγματικότητα, το *τόδε τι*, το *καθ' έκαστον* και τον συγκεκριμένο ζωντανό οργανισμό. Για

Ο Αριστοτέλης εκθέτει συνοπτικά με την προεξαγγελτική γενική ρήση *πῶς ἔστιν*, που αποτελεί συνώνυμο όρο της *ουσίας*, του *είδους*, της μορφής, την αντίθεση μεταξύ των προγενέστερων μηχανιστών φιλοσόφων και της τελεολογικής θεώρησης, που διέπει το σύνολο του έργου του και αποτελεί τον πυρήνα της φιλοσοφίας του. Η διάρθρωση της παραγράφου επιδέχεται την διαζευκτική αυτή εκδοχή καθώς διαγράφεται μια διχοτόμηση σε δυο διαμετρικά και ταυτόχρονα αντιθετικά μέλη. Η εισαγωγή υπηρετεί αυτήν την αντίστιξη καθώς τα δυο αυτά αντιθετικά ερωτήματα, γενικά διατυπωμένα, τίθενται το ένα δίπλα στο άλλο και προβάλλουν επιγραμματικά την αντιδιαστολή προς την υλιστική ερμηνεία καθώς από την αρχή γίνεται αναφορά στους πρότερους με προφανή σκοπό να καταδειχθεί ότι *το γίνεσθαι πέφυκε*, η λειτουργία της φύσης, υφίσταται με διαφορετικό τρόπο στον Αριστοτέλη.⁴

Το πρώτο ερώτημα που ερευνητικά ανακύπτει βρίσκεται στο πρώτο σκέλος και δηλώνει τον πρωταγωνιστικό ρόλο της ύλης. Η μηχανιστική ερμηνεία διατείνεται ότι η φύση των υλικών στοιχείων είναι καθοριστική για την δημιουργία των έμβιων όντων. Οι υλιστές φιλόσοφοι εξηγούν την ύπαρξη των ειδών και γενικά την κανονικότητα που υπάρχει στην φύση στηριζόμενοι αποκλειστικά στην φύση των διάφορων υλικών και στον τρόπο που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους.⁵ Το δεύτερο ερώτημα συμπυκνώνεται στην φράση *πῶς ἔστιν*. Με αυτό αποκρυσταλλώνεται η φιλοσοφική σκέψη του Αριστοτέλη η οποία προβάλλει την πρωτοκαθεδρία της μορφής και δηλώνει ότι σε ένα έμβιο ον η μορφή είναι ενσωματωμένη στην πραγματικότητα και αποτελεί το τελικό προϊόν των τεσσάρων

τον Αριστοτέλη δεν υπάρχει πραγματικότητα χωρίς την ύπαρξη των αισθητών πραγμάτων. Τα καθολικά γνώρισματά υπάρχουν μέσα στα συγκεκριμένα όντα, δεν μπορούν να χωριστούν από αυτά και να έχουν αυθύπαρκτη υπόσταση.

⁴ Στα *Μετά τα Φυσικά* (1015a) συναντάμε την ίδια έκφραση που αποδίδεται στους προηγούμενους φιλοσόφους, η οποία συνδέεται με τους αναγκαίους υλικούς παράγοντες. Ο ίδιος όρος, το γίνεσθαι, χρησιμοποιείται από τον Αριστοτέλη με διαφορετικό τρόπο για να προτείνει ότι η μορφική αιτία, η δύναμη και η κατευθυντήρια πορεία της εξέλιξης που διέπει το γίνεσθαι, δίνει την εσωτερική συνοχή, είναι η αρχή της πραγματικότητας, ενώ η ύλη είναι η αρχή της δυνατότητας. Το γίνεσθαι για τους προγενέστερους φιλόσοφους ταυτίζεται με τους υλικούς παράγοντες. Ένα όν δεν έχει αποκτήσει την φύση του εάν δεν έχει αποκτήσει την μορφή του. Η φύση για τον Αριστοτέλη είναι η ολοκληρωμένη μορφή, το είδος ενός πράγματος.

⁵ Ο Αριστοτέλης αντιτίθεται στον υλισμό αφενός των υλοζωιστών αλλά και των συνειδητών ατομικών. Ο υλισμός περιστέλλει την πραγματικότητα σε στοιχεία ή σε άτομα που συγκρούονται μεταξύ τους. Ο Δημόκριτος λ.χ. αποδίδει τα βιολογικά φαινόμενα σε φυσικές αιτίες. Προτείνει μια μηχανιστική εξήγηση των βιολογικών φαινομένων και απορρίπτει το ότι ο κόσμος έχει δημιουργηθεί για κάποιο σκοπό. Ο Αριστοτέλης όμως τον μέμφεται γιατί αφαιρεί από τη φύση τη σκοπιμότητα το *οὐ ἔνεκα*. Για τον Αριστοτέλη όμως το *όλον*, το *τέλειον* είναι κάτι νέο σε σχέση με τα μέρη. Όλα τα μέρη συνεργούν προς ένα ορισμένο σκοπό.

αιτιών. Η συμπυκνωμένη αυτή προβολή σκοπεύει άμεσα στην παρουσίαση του γίνεσθαι που συνίσταται στην πραγμάτωση μιας δυνατότητας καθώς μέσα από την μορφοποίηση η ύλη ως αρχή της δυνατότητας γίνεται *ενεργεία*.

Η μορφή για τον Αριστοτέλη είναι η πραγματικότητα, ενώ η ύλη είναι η δυνατότητα⁶. Το πρώτο πόρισμα αποτελεί κατά κάποιο τρόπο τη θέση της Αριστοτελικής σκέψης για την μορφή. Τα υποκείμενα της δυάδας (*ύλη-μορφή*) αυτής συγκρούονται, καθώς ξεκινούν από την ίδια αφετηρία αλλά διαφοροποιούνται. Στην συγκεκριμένη περίπτωση η φύση είναι η δύναμη που δρα, τακτοποιεί και θέτει νόμους. Το φυσικό γίνεσθαι για τους μηχανιστές δεν έχει καθολική σκοπιμότητα και απουσιάζει η έννοια της φύσης ως κατευθυντήριας δύναμης. Ειδικότερα τα όντα του βιολογικού γίνεσθαι είναι αποτελέσματα μηχανιστικών διεργασιών, ενώ τα όντα για τον Αριστοτέλη έχουν από τη φύση τους την αρχή της κίνησής τους. Το γίνεσθαι στο χώρο της αριστοτελικής φυσικής και της βιολογίας αποτελεί τη μετάβαση από μια φύση που βρίσκεται σε μια απλή προδιάθεση σε μια φύση που έχει φτάσει στην ολοκλήρωσή της, έχει φτάσει δηλαδή στην ολοκληρωμένη της μορφή. Στον άνθρωπο για παράδειγμα η αληθινή *ουσία* και *μορφή* δεν βρίσκεται στο παιδί αλλά στον ενήλικο που η ανάπτυξή του έχει ολοκληρωθεί.⁷

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη σε κάθε *γένεση*, σε ό,τι δηλαδή παίρνει μορφή, υπόκειται πάντα ως βάση κάποιο υλικό, ένα *υποκείμενο*, δηλαδή ένα υπόβαθρο που χωρίς αυτό η *γένεση* είναι αδιανόητη. Το προϊόν που προκύπτει με τη *γένεση* ενός φυσικού ή τεχνητού όντος δεν είναι ούτε *ύλη* ούτε *μορφή* αλλά ο συγκεκριμένος σύνδεσμος *ύλης* και *μορφής*. Για την ύπαρξη ενός όντος η *ύλη* αποτελεί τη δυνατότητα της πραγμάτωσής του, ενώ η *μορφή* την ενεργό παρουσία του. Η *γένεση* ενός όντος είναι μετάβαση από τη δυνατότητα της πραγμάτωσής του στην ενεργό παρουσία του. Η *μορφή* δεν είναι ένας απλός αισθητός τύπος του όντος αλλά η αρχή που προσδιορίζει ποιοτικά το όν και που ενεργεί για να είναι

---

⁶ Αριστ. *Μ.τ.φ.* 1032b: «εἶδος δὲ λέγω τὸ τί ἦν εἶναι ἐκάστου καὶ τὴν πρώτην οὐσίαν»

⁷ Η σκέψη αυτή μεταφέρεται και σε άλλους τομείς που χαρακτηρίζονται από βιολογική νομοτέλεια. Στην *Ποιητική* αναφέρεται ότι η τραγωδία εξελίχθηκε από τον Αισχύλο, συνεχίστηκε με τον Σοφοκλή και κατέληξε στον Ευριπίδη, όπου απέκτησε την ολοκληρωμένη της μορφή, το *εἶδος* της και έτσι πραγμάτωσε τις δυνατότητες που ενυπάρχαν σε αυτήν. Βιολογική νομοτέλεια υπάρχει και στα *Πολιτικά*. Στο πρώτο βιβλίο των πολιτικών υπάρχει μια διαρκής βιολογική προοπτική, αφού ο σκοπός των ατελέστερων κοινωνικών μορφωμάτων, δηλαδή της οικίας και της κώμης, είναι η πόλη η οποία είναι τέλεια και κλείνει μέσα της τον εξελικτικό κύκλο. Η πόλη δηλαδή προηγείται γιατί έχει αποκτήσει την ολοκληρωμένη της μορφή.

αυτό που είναι. *Μορφή* δεν είναι απλώς το σχήμα αλλά η δύναμη που δίνει το σχήμα, η οποία διαμορφώνει ένα απλό υλικό σε μια ειδική μορφή για ένα σκοπό. Είναι η πραγματοποίηση μιας λανθάνουσας ικανότητας της *ύλης*. Στη φύση η *μορφή* ενεργεί η ίδια σκόπιμα μέσα στο φυσικό όν για την πραγμάτωσή της γιατί είναι σύμφυτη με την *ύλη* και η αιτία της ύπαρξής της ταυτίζεται με το σκοπό της πραγμάτωσης.

Στην έννοια της *μορφής* ενυπάρχει η έννοια του *σκοπού*. Η *μορφή* είναι *εντελέχεια*⁸. Στα βιολογικά έργα του Αριστοτέλη η ποιητική και η τελική αιτία ταυτίζονται λογικά με τη μορφική αιτία. Συμπερασματικά *ύλη* και *μορφή* είναι δυο παράγοντες των οποίων ένωση συνιστά το *γίνεσθαι*. Η *ύλη* είναι η δυνατότητα σχηματισμού της *ουσίας* και αυτό σημαίνει ότι είναι το *δυνάμει ον*. Στον αντίποδα βρίσκεται η *μορφή* που είναι το *ενεργεία ον*. *Υλη* και *Μορφή* δεν διαχωρίζονται. Κάθε γένεση είναι μια μετάβαση από τη δυνατότητα στην ενέργεια, εξέλιξη από το *δυνάμει ον* στο *ενεργεία ον*, από την κατάσταση του δυνατού, της σπερματικής προδιάθεσης στην πλήρη πραγμάτωση, στην τέλεια ανάπτυξη, στην *εντελέχεια*. Αυτήν την μετάβαση ο Αριστοτέλης την ορίζει ως κίνηση. Αυτή η μετάβαση όμως από τη δυνατότητα στην ενέργεια προϋποθέτει την οντολογική προϋπαρξη της ενέργειας, γιατί αυτή είναι το *όλον*, το *τέλειον*. Το αναλλοίωτο της μορφής εκφράζεται με τον χαρακτηριστικό όρο *τὸ τί ἦν εἶναι*.

Όπως έχει ειπωθεί, η έννοια της *μορφής* ενυπάρχει στην έννοια του *σκοπού*. Ένα φαινόμενο μπορεί να εξηγηθεί όταν αποδειχθεί η σχέση του με έναν ορισμένο *σκοπό*. Μόνο η τελεολογική εξήγηση της φύσης φανερώνει την αληθινή ουσία των όντων. Αποδεικνύει ότι εκείνο στο οποίο το *γίνεσθαι* είναι το τελευταίο είναι πρώτο λογικά, επειδή μέσω αυτού ορίζουμε τα πράγματα⁹. Με την *εντελέχεια* ως τελική αιτία το *γίνεσθαι* της φύσης αποκτά νόημα. Αυτό σημαίνει ότι όλα τα μέρη ενός ανθρώπου π.χ. συνεργούν προς ένα ορισμένο τελικό αποτέλεσμα. Η έννοια της *μορφής-είδους* δηλώνει κάτι περισσότερο από την εξωτερική μορφή ενός πράγματος: εκφράζει την εσωτερική φύση ενός πράγματος που αποδίδεται στον ορισμό του. Η *μορφή* και το *είδος* δηλώνουν τη νοητή συγκρότηση ενός πράγματος. Ετυμολογικά το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνεται, ο όρος *είδος*

---

⁸ Αριστ. Π. Ψυχ. 412a: «ἔστι δ' ἡ μὲν ὕλη δύναμις, τὸ δ' εἶδος ἐντελέχεια»

⁹ Αριστ. Ἡθ. Εὐδ. «τέλος δ' ἐστὶ τὸ οὗ ἕνεκα» Πρβλ. Αριστ. Ἡθ. Εὐδ. 1218b.12 και Αριστ. Π. Ζώ. μορ. 640a.36. και Αριστ. Φυσικ. 200a.15.

προέρχεται από το ρήμα *εἶδω* και υφίσταται ως παράγωγο του ρήματος *ὄρω* το οποίο δηλώνει την εξωτερική μορφή αλλά και ως παράγωγο του ρήματος *οἶδα* το οποίο έχει την έννοια ότι γνωρίζω κάτι κατόπιν σκέψης και συλλογισμού¹⁰. Έτσι, οι όροι *λόγος* ή *ορισμός* και *τὸ τί ἦν εἶναι* ή *οὐσία* χρησιμοποιούνται ως συνώνυμα του όρου *εἶδος*. Η *μορφή* νοείται όχι ως απλός αισθητός τύπος του όντος αλλά ως αρχή που προσδιορίζει ποιοτικά το όν και που ενεργεί για να *εἶναι αὐτό που εἶναι*.

Στον κόσμο της φύσης ανήκει ό,τι κινείται και κλείνει μέσα του την αρχή της κίνησής του. Η φύση ορίζεται ως αρχή κίνησης και μεταβολής. Αυτό επισφραγίζεται από τον αριστοτελικό ορισμό της κίνησης: (Αριστ. *Φυσικ.* 200b.12-15) «*Ἐπεὶ δ' ἡ φύσις μὲν ἐστὶν ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς ἡ δὲ μέθοδος ἡμῖν περὶ φύσεώς ἐστι, δεῖ μὴ λανθάνειν τί ἐστὶ κίνησις· ἀναγκαῖον γὰρ ἀγνοουμένης αὐτῆς ἀγνοεῖσθαι καὶ τὴν φύσιν*». Ο παράγοντας που κυριαρχεί στις φυσικές διαδικασίες είναι η *μορφή*. Στην ύλη προστίθεται η *μορφή* η οποία ειδο-ποιεί την ύλη και μέσω αυτής ορίζουμε τα πράγματα σε αντίθεση με την πρώτη μέθοδο (τη μηχανιστική μέθοδο) που αγνοεί τη *μορφή* και την καθορισμένη σκοπιμότητα¹¹. Το κάθε όν είναι *μορφή*, η πραγματικότητα ενός όντος αποτελείται από κάτι που ήταν η *ύλη* του, από κάτι που προϋπήρχε στην *ύλη* του. Η *ύλη* συνιστά την δυνατότητα της μορφής, ενώ η *μορφή* είναι η *οὐσία*, η τελειωμένη πραγματικότητα της *ύλης*. Για να μελετήσει ένας φυσικός ένα φύσει όν πρέπει να αρχίσει από τη *μορφή* του, που είναι το *τέλος* του. Στην περίπτωση της αναπαραγωγής του ανθρώπου το ποιητικό αίτιο ταυτίζεται με το ειδικό και το τελικό αίτιο.

Η *μορφή* πρέπει να είναι ενσωματωμένη στην *ύλη*, δηλαδή σε κάθε ατομική περίπτωση. Κάθε πραγματοποίηση της μορφής σε ύλη είναι το επίτευγμα των τεσσάρων αιτιών.¹² Η ύλη δηλαδή *ορέγεται* την μορφή και *μορφώνεται* από αυτήν.

¹⁰ Αυτό το επιχείρημα αποτελεί παρατήρηση του Ross D. (σελ. 112, *Aristotle*, London, 1923) αλλά και επικυρώνεται ετυμολογικά από τον Αόριστο Β' του ρήματος *ὄραω-ῶ* → *εἶδον*, πρβλ. Σταματάκου Ι. *Λεξικόν Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*, σελ. 304 Δεδεμάνδη, Αθήνα 1972 και Liddell H. Scott R., *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Τ. 3, σελ. 341, Τ. 2 σελ. 26, Σιδέρης, Αθήνα 1907 και *Greek-English Lexicon*, σελ. 398, Liddell H. Scott R. (eds), based on the german work of Francis Passow, Harper & Brothers, New York 1846.

¹¹ Αριστ. Π. ζώ. Μορ. 640b.29: «*Ἡ γὰρ κατὰ τὴν μορφήν φύσις κυριωτέρα τῆς ὑλικῆς φύσεως.*»

Αριστ. Π. ζώ. γεν. 335b.35: «*Ὡστε καὶ οὗτοι διὰ τοῦτο λέγουσιν οὐκ ὀρθῶς, καὶ ὅτι παραλείπουσι τὴν κυριωτέραν αἰτίαν· ἐξαιροῦσι γὰρ τὸ τί ἦν εἶναι καὶ τὴν μορφήν.*»

¹² «Γνωρίζω κάτι» στον Αριστοτέλη σημαίνει ότι το γνωρίζω μέσω των αιτιών του. Το **τελικό αίτιο** ή το *ὄν ἐνεκα* είναι ο αντικειμενικός σκοπός προς τον οποίο μια διαδικασία γένεσης προχωράει και χάριν του οποίου προχωράει ο λόγος. Το τελικό αίτιο στο αριστοτελικό corpus εξομοιώνεται με το *βέλτιον* ή

Σε πιο σύνθετες οντότητες όπως, για παράδειγμα, ο άνθρωπος το είδος ταυτίζεται με το έργο.

II. Επιχειρήματα υπέρ της προτεραιότητας της μορφής

«Διόπερ Ἐμπεδοκλῆς οὐκ ὀρθῶς εἶρηκε λέγων ὑπάρχειν πολλὰ τοῖς ζώοις διὰ τὸ συμβῆναι οὕτως ἐν τῇ γενέσει, οἷον καὶ τὴν ῥάχιν τοιαύτην ἔχειν, ὅτι στραφέντος καταχθῆναι συνέβη, ἀγνοῶν πρῶτον μὲν ὅτι δεῖ τὸ σπέρμα τὸ συνιστὰν ὑπάρχειν τοιαύτην ἔχον δύναμιν, εἴ τα ὅτι τὸ ποιῆσαν πρότερον ὑπῆρχεν οὐ μόνον τῷ λόγῳ ἀλλὰ καὶ τῷ χρόνῳ· γεννᾷ γὰρ ὁ ἄνθρωπος ἄνθρωπον, ὥστε διὰ τὸ ἐκεῖνον τοιόνδ' εἶναι ἢ γένεσις τοιάδε συμβαίνει τῷ δῖ. Ὅμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τῶν αὐτομάτως δοκούντων γίνεσθαι, καθά περ καὶ ἐπὶ τῶν τεχναστῶν· ἔνια γὰρ καὶ ἀπὸ ταύτομάτου γίνεται ταῦτα τοῖς ἀπὸ τέχνης, οἷον ὑγεία. Τῶν μὲν οὖν προϋπάρχει τὸ ποιητικὸν ὅμοιον, οἷον ἀνδριαντοποιητικὴ· οὐ γὰρ γίνεται αὐτόματον. Ἡ δὲ τέχνη λόγος τοῦ ἔργου ὁ ἄνευ τῆς ὕλης ἐστίν. Καὶ τοῖς ἀπὸ τέχνης τὰ ἀπὸ τύχης ὁμοίως· ὡς γὰρ ἢ τέχνη ἔχει, οὕτω γίνεται. Διὸ μάλιστα μὲν λεκτέον ὡς ἐπειδὴ τοῦτ' ἦν τὸ ἀνθρώπῳ εἶναι, διὰ τοῦτο ταῦτ' ἔχει· οὐ γὰρ ἐνδέχεται εἶναι ἄνευ τῶν μορίων τούτων. Εἰ δὲ μή, ὅτι ἐγγύτατα τούτου, καὶ ἢ ὅλως (ὅτι ἀδύνατον ἄλλως) ἢ καλῶς γε οὕτως. Ταῦτα δ' ἔπεται. Ἐπεὶ δ' ἐστὶ τοιοῦτον, τὴν γένεσιν ὡδὶ καὶ τοιαύτην συμβαίνει ἀναγκαῖον. Διὸ γίνεται πρῶτον τῶν μορίων τότε, εἴτα τότε. Καὶ τοῦτον δὴ τὸν τρόπον ὁμοίως ἐπὶ πάντων τῶν φύσει συνισταμένων» (640 a 19- 640 b 4).

Μετάφραση:

το αγαθόν. Το **ποιητικό** αίτιο είναι ο παράγοντας που είναι υπεύθυνος για το γεγονός ότι η διαδικασία τέθηκε σε κίνηση. Η **μορφή** είναι υπεύθυνη για τον χαρακτήρα της πορείας και ισοδυναμεί με τον λόγο και τὸ τί ἦν εἶναι. Το τελικό αίτιο είναι αυτό που έχει την μεγαλύτερη σπουδαιότητα και κυριαρχεί σε ὅλη την διαδικασία. Η διαδικασία υπόκειται στο τελικό αίτιο και η πορεία της διαδικασίας καθορίζεται από την φύση του προϊόντος που θα προκύψει. Επομένως, το τέλος έχει πραγματοποιηθεί στην πλήρη ανάπτυξη του ανθρώπου. Η μορφή πρέπει να είναι ενσωματωμένη στην **ύλη**, δηλαδή σε κάθε ατομική περίπτωση. Κάθε πραγματοποίηση της μορφής στην ύλη αποτελεί το κορυφαίο επιστέγασμα των τεσσάρων αιτιών. Συμπερασματικά, η διδασκαλία για τις τέσσερις αιτίες είναι η αφετηρία για την γνώση της δομής του φυσικού γίνεσθαι, το οποίο νοείται ως πέρασμα από την **δυνάμει** κατάσταση στην **ενεργεία**.

«Για αυτό και ο Εμπεδοκλής σφάλει όταν υποστηρίζει ότι υπάρχουν πολλές ιδιότητες στους ζωντανούς οργανισμούς, επειδή αυτές ακριβώς έχουν συμβεί εξαιτίας κάποιου τυχαίου γεγονότος που ενυπάρχει κατά τη γέννησή τους, όπως για παράδειγμα ότι η σπονδυλική στήλη έχει αυτήν τη μορφή, επειδή συνέβη να σπάσει κατά την συστρεμμένη στάση του εμβρύου. Κι αυτό επειδή αγνοούσε αφενός ότι το σπέρμα που παρέχει τη σύσταση του ζωντανού οργανισμού πρέπει να έχει αρχικά αυτήν τη δύναμη, και αφετέρου ότι εκείνη η αρχή που προκάλεσε την κίνηση του εμβρύου προϋπήρχε όχι μόνο λογικά αλλά και χρονικά. Εξάλλου, ο άνθρωπος γεννά άνθρωπο, επειδή ο γονιός του ήταν άνθρωπος και επομένως η διαδικασία της γέννησης του απογόνου συμβαίνει με τον ίδιο τρόπο. (Με άλλα λόγια ο άνθρωπος γεννά άνθρωπο, επειδή ο γονιός του ήταν το αίτιο της μορφής του και επομένως η διαδικασία της γέννησης του απογόνου είναι αυτή που είναι.)

Το ίδιο συμβαίνει και με αυτά που φαίνονται να γεννώνται αυτομάτως, όπως και με αυτά που παράγονται από την τέχνη. Γιατί μερικά που φαίνεται να γεννιούνται με αυτόματο τρόπο είναι ίδια με εκείνα που παράγονται από την τέχνη, όπως για παράδειγμα η υγεία. Σε εκείνα, λοιπόν, των οποίων η όμοια προέλευση της αρχής της κίνησης προϋπάρχει, όπως στην τέχνη της κατασκευής ανδριάντων, δεν εμφανίζεται αυτόματη γέννηση. Η τέχνη είναι ο λόγος (είδος) του έργου ανεξάρτητα από την ύλη. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τα έργα που προκύπτουν από την τύχη. Γεννώνται δηλαδή από την ίδια αιτία της μορφής που προϋπάρχει (εντελέχεια), όπως και στην περίπτωση της τέχνης.

Για αυτόν το λόγο, είναι προτιμότερο να αναφέρουμε κυρίως (το σημαντικότερο) ότι, επειδή η ουσία του "τι επρόκειτο να είναι" ο άνθρωπος είναι αυτή, γι αυτό ο άνθρωπος έχει αυτά τα μέρη, καθώς δεν ενδέχεται ή δεν μπορεί να υπάρξει άνθρωπος χωρίς αυτά τα μέρη. Αν δεν μπορούμε να αναφέρουμε το προηγούμενο, πρέπει να επιλέξουμε το πιο συναφές του, δηλαδή ότι είναι αδύνατον να υπάρχει με διαφορετικό τρόπο ο άνθρωπος, δηλαδή ως ολότητα αποτελούμενη από μέρη, ή ότι είναι καλό για έναν άνθρωπο να έχει αυτήν την μορφή. Έπονται οι ακόλουθοι συλλογισμοί. Επειδή ο άνθρωπος είναι αυτός που είναι, γι' αυτό και η γέννησή του πρέπει εξ ανάγκης να είναι αυτή που είναι και να συμβαίνει με αυτόν τον τρόπο.

Για αυτό σχηματίζεται πρώτα αυτό το μέρος και μετά εκείνο. Με αυτόν λοιπόν τον τρόπο γίνονται όλα όσα έχουν συσταθεί από τη φύση».

Πρώτο επιχείρημα

Στην μελέτη των βιολογικών έργων ο Αριστοτέλης υπερασπίστηκε την βασική οντολογική του θέση ότι η ουσία των πραγμάτων είναι σύνθετη από *μορφή* και *ύλη*, η οποία συμπληρώνεται από το τελεολογικό κριτήριο. Η φύση στοχεύει πάντα στην παραγωγή ενός τέλους με την έννοια του πλήρως διαμορφωμένου ατόμου-όντος, και αυτό συμπίπτει με το τελικό αίτιο. Το προϊόν που θα προκύψει από τη διαδικασία της *γέννησης* είναι κάποια *ουσία*. Η *ουσία* ισοδυναμεί με το *τι ἐστί*, δηλαδή την ξεχωριστή φύση του ανεπτυγμένου πράγματος, το είδος ή την *μορφή* που ειδο-ποίησε την *ύλη*, την ουσιαστική φύση του *τὸ τί ἦν εἶναι*¹³.

Η *γένεσις* αποτελεί μια διαδικασία μεταβολής και συγκεκριμένα είναι το πιο βασικό είδος μεταβολής. Αφορά ολόκληρη τη διαδικασία ανάπτυξης ενός ζώου μέχρι να φτάσει στην τελειώσή του, δηλαδή περιλαμβάνει ολόκληρο το θέμα της αναπαραγωγής και της εμβρυολογίας. Οι διαδικασίες *γέννησης* ενός όντος καθορίζονται από τη *φύση-μορφή* του όντος που θα προκύψει. Αντίθετα η διαδικασία της *γέννησης* αποκλείει τον καθορισμό της μορφής του όντος¹⁴. Η αναγκαιότητα, δηλαδή οι αυτόματες αλληλεπιδράσεις των φυσικών στοιχείων, δεν ευθύνονται για τις ουσιώδεις ιδιότητες των όντων παρά μόνο για τα *συμβεβηκότα* γνωρίσματα. Σύμφωνα με τον ορισμό της *ουσίας*, ουσία ονομάζεται η *μορφή* του όντος, η *αίτια* της ύπαρξής του, το *είδος* του. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, το ζώο ή το φυτό εμπεριέχονται ήδη στο σπέρμα. Η κατευθυντήρια πορεία της εξέλιξης είναι η *εσωτερική αίτια*, η τάση δηλαδή που υπάρχει μέσα στην *ύλη* για τη δημιουργία ορισμένων *μορφών*. Μέσα από το σπέρμα γεννιέται ένα ον του ίδιου *είδους*. Σπέρμα όμως μπορεί να παράγει ένας οργανισμός, ο οποίος κατέχει *δυνάμει* ό,τι υφίσταται *ενεργεία*. Άρα η *ενεργεία* κατάσταση προϋπάρχει της *δυνάμει*. Το φυτό υφίσταται πριν από τον σπόρο. Ο τύπος του *γένους* μεταβιβάζεται από το ένα ον στο άλλο και διατηρείται μέσα από αυτήν την μεταβίβαση.

---

¹³ Πρβλ. Αριστ. *Μ.τ.Φ.* 1032b: «λέγω δὲ οὐσίαν ἄνευ ὕλης τὸ τί ἦν εἶναι.»

¹⁴ Το *τί ἐστί* είναι όρος συνώνυμος της ουσίας. Ο Αριστοτέλης το διακρίνει στα *Αναλυτικά Πρότερα* (82b) από το *τὸ τί ἦν εἶναι*. Το *τί ἦν εἶναι* έχει χαρακτήρα εξωχρονικό και περισσότερο αφηρημένο από το *τί ἐστί*. Ο όρος *μορφή* χρησιμοποιείται για να δηλωθεί η αισθητή μορφή, ενώ ο όρος *είδος* είναι η εσωτερική φύση ενός πράγματος που εκφράζεται στον ορισμό του.

Επομένως η *γέννηση* είναι η πραγμάτωση μιας δυνατότητας, η πραγμάτωση της *μορφής*. Εξάλλου κάθε *γέννηση* αποτελεί την έλευση στην ύπαρξη¹⁵. Η *μορφή* αποτελεί ρυθμιστικό παράγοντα κάθε *γέννησης*. Υπάρχει σε κάθε γίνεσθαι ένα ιδιαίτερο σχέδιο δράσης, μια κατευθυντήρια δύναμη και αυτό αντιτίθεται προς τον θεωρητικό μηχανισμό, ο οποίος αρνείται την έννοια της πραγματοποίησης μιας δυνατότητας για μορφή. Στον Εμπεδοκλή προβάλλεται η αντίρρηση ότι υπάρχει μια δύναμη που διαμορφώνει το ζωντανό ον και ότι η ύπαρξη του σπέρματος προϋποθέτει την ύπαρξη ενός ανεπτυγμένου ανθρώπου (ο οποίος ανεπτυγμένος άνθρωπος παρήγαγε το σπέρμα για το οποίο συζητάμε). Σε κάθε γίνεσθαι υπάρχει η μορφή ως ρυθμιστικός παράγοντας της γέννησης και αυτή η αριστοτελική θεώρηση αντιτίθεται στον Εμπεδοκλή, ο οποίος αρνείται την έννοια της πραγματοποίησης της δυνατότητας για μορφή και σύμφωνα με τον οποίο οι μηχανιστικές αλληλεπιδράσεις καθορίζουν τη μορφή. Το ρήμα «*διαφέρει*» που υπάρχει στο αρχαίο κείμενο σηματοδοτεί την υπεροχή της τελεολογίας του Αριστοτέλη σε σύγκριση με την θεωρία των προγενεστέρων. Ωστόσο η έννοια της *διαφοράς* προσαποκτά μια ιδιαίτερη σημασία στον Αριστοτέλη. Η τελευταία *διαφορά*, το τελευταίο χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι η *μορφή* ενός όντος. Το *γένος* είναι η *ύλη* του τελευταίου χαρακτηριστικού γνωρίσματος. Η τελευταία *διαφορά* με τη σειρά της είναι η *μορφή*. Το ρήμα «*διαφέρει*» προετοιμάζει την έννοια της *ουσίας* και έρχεται σε αντίθεση με την έννοια του *γένους*. Στα *Μετά τα Φυσικά* (1038a) αναφέρεται ότι η τελευταία *διαφορά* είναι η *ουσία* του πράγματος. Η *διαφορά*, επομένως, αποτελεί βασική έννοια για τον ορισμό του όντος εάν τη συνδυάσουμε με το *γένος*.

Μια έννοια *γένους* δεν αποτελεί πραγματική ύπαρξη, ούτε *ουσία*. Η *ουσία* δηλαδή βρίσκεται στον *ορισμό*, ο οποίος είναι *γένος* και *ειδοποιός διαφορά*¹⁶. Στα *Τοπικά* ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι για να ορίσουμε μια έννοια καθορίζουμε το *γένος* της, δηλαδή πρέπει η έννοια να υπαχθεί στο πλησιέστερο σύνολο στο οποίο περιέχεται και στη συνέχεια να καθοριστεί η *ειδοποιός διαφορά* της, το ιδιαίτερο

---

¹⁵ Ετυμολογικά το ρήμα *εἶμι* υφίσταται σε αντίθεση με το ρήμα *γίνομαι*, καθώς το πρώτο δηλώνει ότι κάτι υπάρχει και βρίσκεται σε τέλεια κατάσταση. Το *γίνομαι*, αντίθετα, σημαίνει ότι κάτι από την ανυπαρξία έρχεται στην ύπαρξη. Εξάλλου σε αντιδιαστολή βρίσκονται και τα παράγωγά τους. Η *ουσία*, παράγωγο του *εἶμι*, ισοδυναμεί με την πραγματικότητα, την ύπαρξη και την αληθινή φύση των πραγμάτων, ενώ η *γέννηση* ταυτίζεται με την έλευση στην ύπαρξη. Από την *γέννηση* προκύπτει μια *ουσία* με αποτέλεσμα η *γέννηση* να έχει ως σκοπό την ύπαρξη, την *ουσία* και όχι το αντίθετο, δηλαδή η *ουσία* την *γέννηση*. Το προϊόν που θα προκύψει από την *γέννηση* θα είναι κάποια *ουσία*.

¹⁶ Αριστ.Τοπ. 103b: «ἐπειδὴ ὁ ὀρισμὸς ἐκ γένους καὶ διαφορῶν ἐστίν»

γνώρισμα που κάνει την έννοια να διακρίνεται από άλλες ομοειδείς της. Μετά την εύρεση του γένους προχωρούμε στην ειδοποιό διαφορά¹⁷.

Δεύτερο επιχείρημα

Το σπέρμα είναι *δυνάμει* φυτό ή άνθρωπος. Η λέξη *δυνάμει* σημαίνει την ικανότητα ενός πράγματος να προσλάβει τη τελική του έκφανση, την εντελέχειά του, οπότε είναι πλέον όχι *δυνάμει* αλλά *ενεργεία*, δηλαδή εκείνο το οποίο προορίζεται να είναι. Το σπέρμα είναι *δυνάμει* άνθρωπος. Η έννοια της *δυνάμεως* σημαίνει την ικανότητα ενός πράγματος να προσλάβει την τελική του *μορφή*, την *εντελέχεια*, οπότε το πράγμα αυτό δεν είναι *δυνάμει* αλλά *ενεργεία* και είναι πλέον εκείνο το οποίο προορίζεται να είναι. Η ανάπτυξη του σπέρματος ακολουθεί μια μορφοποιητική δύναμη προς ένα σκοπό. Είναι η δυνατότητα που έχει ένα πράγμα να πάρει την τελειωτική του *μορφή*, το *είδος*, την *εντελέχειά* του. Για παράδειγμα, ο σπόρος είναι *δυνάμει* φυτό, εάν γίνει φυτό είναι *εντελέχεια*, *ενεργεία* φυτό. *Εντελέχεια* είναι η τελειωτική *μορφή*, το *είδος* που παίρνει ένα σώμα, είναι δηλαδή ο σκοπός που πέτυχε, το *τέλος*. Η *τελεολογία* σχετίζεται με την έννοια της πραγματοποίησης της *μορφής*, η οποία μεταδίδεται από το γονιό στον απόγονο μέσω της κίνησης. Το *δυνάμει* ον στην περίπτωση των ανθρώπων αντιστοιχεί στην *ύλη*, δεν έχει προσλάβει ακόμη μια *μορφή*, αλλά κλείνει μέσα του τη δυνατότητα να την πάρει στο μέλλον και να περάσει στην *ενεργεία* ύπαρξη.

«*Δύναμις*» είναι ο τεχνικός όρος για τα απλούστερα είδη *ύλης*, δηλαδή για αυτά που ονομάστηκαν στοιχεία. Ο όρος «*δύναμις*» χρησιμοποιούνταν για ουσίες όπως το *υγρόν*, *ξηρόν*, *θερμόν*. Το νόημα που αποκτά αυτή η χρήση του όρου είναι η *ουσία* ενός συγκεκριμένου χαρακτήρα. Με την έννοια της *ουσίας* η αριστοτελική *δύναμη* μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εναλλακτικός τρόπος για τη φύση, και αυτή φαίνεται να είναι η χρήση της. Το πιο ξεχωριστό χαρακτηριστικό αυτής της *ουσίας* είναι ότι είναι φορτισμένη με μια συγκεκριμένη κίνηση. Αυτή είναι η πιο σημαντική επέκταση της «*δυνάμεως*» γιατί συνδέει την παλιά έννοια του όρου με τη νέα. Στα *Μετά τα Φυσικά* (1019a.15: *Δύναμις λέγεται ή μὲν ἀρχὴ κινήσεως ἢ μεταβολῆς*) ορίζεται από τον Αριστοτέλη η πρωταρχική έννοια της *δυνάμεως*. *Δύναμις* είναι,

---

¹⁷ Αριστ. *Τοπ.* 143b.

λοιπόν, η αρχή της *κινήσεως* και της *μεταβολής*. Αποτελεί την ικανότητα πρόκλησης της *κίνησης*, η οποία ενοποιεί τα *τέσσερα αίτια* μέσω της διαδικασίας της *κίνησης*.

Ένας ρηματικός τύπος στενά συνδεδεμένος με το *γίνεσθαι* είναι το *συνιστάναι*, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ως η ενεργητική *μορφή* του γίνεσθαι, αν και αναφέρεται στην αρχή της διαδικασίας. Εμφανίζεται σε αποσπάσματα όπου περιγράφεται η αρχική δράση του σπέρματος στη σύσταση κυήματος¹⁸. Το *συνιστάναι* μαρτυρεί την πρώτη επίδραση της *μορφής* στην *ύλη*, το πρώτο βήμα δυνατότητας πραγμάτωσης για *μορφή*.

Τρίτο επιχείρημα

Ανακεφαλαιώνοντας το δεύτερο επιχείρημα, κάθε *γένεση* είναι μετάβαση από τη *δυνατότητα* στην *ενέργεια*, από το *δυνάμει ον* στο *ενεργεία ον*. Η μετάβαση όμως από τη δυνατότητα στην ενέργεια προϋποθέτει την προϋπαρξη της ενέργειας, επειδή αυτή είναι το *όλον*, το *τέλειον*. Το αναλλοίωτο της *μορφής* ο Αριστοτέλης το δηλώνει με τον όρο *τί ἦν εἶναι* στο οποίο ενυπάρχει η έννοια του *σκοπού*. Η *μορφή* είναι *εντελέχεια*. Η προϋπαρξη της ενέργειας αποκρυσταλλώνεται στην έκφραση του εξεταζόμενου κειμένου *γεννᾷ γὰρ ὁ ἄνθρωπος ἄνθρωπον*. Κάθε νέο ἔμψυχο ον πρέπει να διαθέτει, να έχει έναν γονέα, ο οποίος αποτελεί την αιτία του γεννωμένου. Αρχικά είναι ο γεννήτορας και στη συνέχεια αποτελεί το παράδειγμα της *ειδικής μορφής* στην οποία θα αναπτυχθεί το νέο ον. Με αριστοτελικούς όρους ο γονέας είναι απαραίτητος και ως *ποιητικό αίτιο* και ως *μορφική* και *τελική αιτία*. Ανήκει στη φύση του νέου ἔμβιου ὄντος να αποκτήσει την *ειδική του μορφή* την οποία ενσαρκώνει ο γεννήτορας ο οποίος προϋπάρχει. Η εσωτερική ώθηση να κάνει κάτι τέτοιο αποτελεί τη φύση του ἔμψυχου ὄντος.

Επίλογος

Με την ανάλυση του αριστοτελικού κειμένου, επομένως, αποδεικνύεται ότι εκείνο το οποίο στο δημιουργικό φυσικό *γίνεσθαι* είναι το τελευταίο είναι πρώτο κατά αξία, γιατί μας δίνει την ουσιώδη έννοια των πραγμάτων. Με την *εντελέχεια* ως *τελική αιτία* το *γίνεσθαι* αποκτά νόημα. Με τη *γέννηση* δηλαδή διαιωνίζεται όχι ένα ορισμένο άτομο αλλά το *εἶδος* του και συνενώνει το αμετάβλητο και την αιωνιότητα

---

¹⁸ Αριστ. Π. ζψ. γεν. 729a. 18, 771b. 25.

της μορφής με την παροδικότητα των επιμέρους πραγμάτων¹⁹. Απορρίπτεται συνεπώς μαζί με τον μηχανιστικό υλισμό και η πλατωνική ιδεοκρατία, ο χωρισμός δηλαδή της μορφής από τα αισθητά πράγματα του κόσμου. Η έρευνα πρέπει να αρχίσει από την πραγματικότητα, και αυτή η πραγματικότητα είναι το *τόδε τι*, το *καθ' έκαστον*, το συγκεκριμένο άτομο. Το άτομο είναι αδιαίρετη εσωτερική ενότητα, της οποίας τα μέρη υπάρχουν χάριν του όλου, το οποίο *όλον* από την πλευρά του είναι κάτι νέο σε σχέση με τα *μέρη*. Η ίδια έκφραση της αιωνιότητας της μορφής διαπερνά το συνολικό αριστοτελικό έργο.

Βιβλιογραφία

- Annas, Julia. "Aristotle on inefficient causes," *Philosophical Quarterly*, 32 (1982): 311-26.
- Barnes, J., (ed.), 1984, *The Complete Works of Aristotle*, Princeton: Princeton University Press.
- Bodnár, István M. "Movers and elemental motions in Aristotle," *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 15 (1997): 81-117.
- Cartwright, Nancy. "Aristotle on bodies, matter, and potentiality," in Allan Gotthelf and James Lennox (eds.), *Philosophical issues in Aristotle's biology*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, pp. 392-407.
- Cherniss, Harold F. *Aristotle's criticism of Plato and the Academy*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1944.
- Code, Alan. "Soul as efficient cause in Aristotle's embryology," *Philosophical Topics*, 15 (1987): 51-59.
- de Haas, Frans and Mansfeld, Jaap (eds.). *Aristotle: On Generation and Corruption, Book I: Symposium Aristotelicum*, Oxford: Clarendon, 2004.

---

¹⁹ Düring Ingemar., *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens* Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg 1966. , Μτφρ. Κοτζιά, Π. τ. 2, σελ. 337, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1991.

Falcon, Andrea. *Aristotle and the science of nature: Unity without uniformity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Frede, Michael and Charles, David (eds.). *Aristotle's Metaphysics Lambda: Symposium Aristotelicum*, Oxford: Clarendon, 2000.

Furley, David. "Self-movers," in G.E.R. Lloyd and G.E.L. Owen (eds.), *Aristotle on mind and the senses*, (Proceedings of the Seventh Symposium Aristotelicum), Cambridge: Cambridge University Press, 1978, pp. 165-79. [Reprinted in David Furley (ed.), *Cosmic problems: Essays on Greek and Roman philosophy of nature*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, pp. 121-31.]

Gill, Mary Louise. "Aristotle's theory of causal action in *Physics* III. 3," *Phronesis*, 25 (1980): 129-47.

Judson, Lindsay. "Heavenly motion and the unmoved mover," in Mary Louise Gill and James G. Lennox (eds.), *Self-motion: From Aristotle to Newton*, Princeton: Princeton University Press, 1994, pp. 155-171.

Judson, Lindsay (ed.). *Aristotle's Physics: A collection of essays*, Oxford: Clarendon Press, 1991.

Kosman, L. Aryeh. "Aristotle's definition of motion," *Phronesis*, 14 (1969): 40-62.

Makin, Stephen. "An ancient principle about causation," *Proceedings of the Aristotelian Society*, 91 (1990/91): 135-52.

Matthen, Mohan and Hankinson, R.J. "Aristotle's universe: Its form and matter," *Synthese*, 96 (1993): 417-435.

Moravcsik, Julius M. "What makes reality intelligible? Reflections on Aristotle's theory of *aitia*," in Lindsay Judson (ed.), *Aristotle's Physics: A collection of essays*, Oxford: Clarendon Press, 1991, pp. 31-48.

Mourelatos, Alexander P. "Aristotle's powers and modern empiricism," *Ratio*, 9 (1967): 97-104.

Mourelatos, Alexander P. "Aristotle's rationalist account of qualitative interaction," *Phronesis*, 29 (1984): 1-16.

Ross W. D., *Aristotle*, London, 1923.

Solmsen, Friedrich. *Aristotle's system of the physical world*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1960.

Sorabji, Richard. *Matter, space, and motion: Theories in Antiquity and their sequel*, London: Duckworth or Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1988.

Sorabji, Richard. *Time, creation, and the continuum: Theories in Antiquity and the early Middle Age*, London: Duckworth or Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1983.

Turnbull, Robert G. "Aristotle's debt to the 'natural philosophy' of the *Phaedo*," *Philosophical Quarterly*, 8 (1958): 131-43.

Wardy, R. *The chain of change: A study of Aristotle's Physics VII*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Waterlow, Sarah. *Nature, change, and agency in Aristotle's Physics*, Oxford: Clarendon Press, 1982.

Wildberg, Christian. *John Philoponus' criticism of Aristotle's theory of aether*, (Peripatoi 16), Berlin: De Gruyter 1988.

